

JAK BADAĆ POROZBIOROWE DZIEJE III STATUTU LITEWSKIEGO?

Sławomir Godek

Warszawa

Na ziemiach Rzeczypospolitej anektowanych przez Rosję wskutek rozbiorów długo jeszcze obowiązywało prawo nieistniejącego już państwa. Zasadniczą rolę wśród źródeł dawnego prawa, obok konstytucji sejmowych, rezolucji Rady Nieustającej i zwyczajów, odgrywał III Statut Litewski z 1588 roku. Ta długowieczna kodyfikacja, obiekt autentycznego uwielbienia i dumy litewskiej szlachty, przetrwała na Białorusi do 1831 roku, natomiast w pozostałych prowincjach dawnej Rzeczypospolitej aż do roku 1840¹. Pewnym paradoksem jest fakt, że kodyfikacja tej miary co Statut, która wywierała przez ponad dwa stulecia ogromny wpływ na przestrzeń prawną Wielkiego Księstwa Litewskiego i krajów ościennych, w tym także Korony Królestwa Polskiego², nie jest prawie zupełnie znana w aspekcie jej funkcjonowania po upadku Rzeczypospolitej³. Niewiele w szczególności wiadomo na temat warunków współistnienia Statutu z mnożącymi się przepisami rosyjskimi, a w konsekwencji o procesie powolnego wypierania norm prawa litewskiego przez prawo rosyjskie. Badania w tym kierunku właściwie dopiero zapoczątkowano⁴. Tymczasem problem wydaje się i ważny, i niezwykle interesujący. Należy przypuszczać, że jego wyjaśnienie przyniosłoby nauce znaczny pożytek. Nie chodzi tu tylko o skądinąd ważny efekt w postaci uzupełnienia wiedzy z zakresu historii Statutu o szczegóły związane z końcowym okresem jego obowiązywania, ale także o rzucenie mocniejszego światła na stan

¹ Obszernie o tym *Нольде А. Э.* Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском. Вып. 1: Попытка кодификации литовско-польского права. С.-Петербург, 1906 (dalej – *Нольде А. Э.* Очерки по истории...), s. 230 i n. Zob. też *Gr. Żalobna rocznica Statutu litewskiego* // *Kurier Wileński*. Nr 34 z 11 lutego 1940 r.; *Plateris A.* Lietuvos Statuto panaikinimo 100 metų sukaktis // *Teisė*. Nr. 52. 1940, p. 218–226.

² *Bardach J.* Statuty litewskie a prawo rzymskie. Warszawa, 1999, s. 73 i n.; *Zakrzewski A. B.* Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustrój – społeczeństwo. Warszawa, 2013, s. 220 i n.

³ *Lappo J.* 1588 metų Lietuvos Statutas. T. I: Tyrinėjimas, antroji dalis / *Ланно И. И.* Литовский Статут 1588 года. Т. I: Исследование, часть вторая. Kaunas, 1936, p. 472 i n., 497 i n.; *Kulisiewicz W.* Trzeci Statut Litewski w dobie porozbiorowej // *Czasopismo Prawno-Historyczne*. T. 44, nr 1–2. 1992, s. 73–89; *Godek S.* Prawo na Litwie na przełomie XVIII i XIX wieku // *Zeszyty Prawnicze*. Nr 11.2. 2011, s. 31–44.

⁴ *Godek S.* III Statut litewski w dobie porozbiorowej. Warszawa, 2012, s. 22 i n.

oderwanych prowincji pod nowym rosyjskim rządem czy na przykład dopełnienie obrazu zachodzących tam procesów rusyfikacyjnych. Tymczasem, jak wspomniano, stan wiedzy co do tej kwestii jest bardzo skromny, tym niemniej już teraz w miarę jasno rysują się pożądane kierunki badań i konkretne naukowe zadania. Wydaje się, że najlepsze i najszybsze efekty zapewniłaby stopniowa równoległa ich realizacja. Spróbujmy zatem wyznaczyć kilka potencjalnych pól badawczych i wskazać związane z nimi zadania.

I. Pierwsze mogłoby polegać na badaniu aktów prawnych wydawanych dla tzw. „guberni polskich” pod kątem poszukiwania zmian lub uzupełnień wprowadzanych do prawa litewskiego przez nowe regulacje rosyjskie⁵ wydawane od momentu dokonania kolejnych aneksji⁶. Zadanie to wbrew pozorom nie należałoby do łatwych i to z kilku względów. Zasadniczą trudnością, jaka się tu nasuwa, jest ustalenie punktu wyjścia, a więc aktualnego stanu prawa litewskiego, które następnie podlegało odmianom na skutek wydawania przez rząd rosyjski nowych przepisów. Wypada przypomnieć, że już przed z górą wiekiem rosyjski badacz Aleksander Emilowicz Nolde wątpił, czy na przełomie XVIII i XIX wieku wśród ówczesnych prawników, włączając w to i teoretyków, i praktyków, znalazłby się taki, który zdobyłby się na autorytatywne przedstawienie rzeczywistego stanu obowiązującego prawa⁷. Oprócz tego wydaje się, że do zrozumienia specyfiki zmian w prawie litewskim nie wystarczyłaby tylko analiza aktów zawartych w Połnom Sobranii Zakonow Rossijskoj Impierii, a to z tej racji, że akty wydawane dla nowych prowincji były częstokroć bardzo ogólne, nieściśle, wymuszone przez doraźną potrzebę, a poza tym pozostawały w niejasnym stosunku z wcześniejszymi ukazami i z zasady nie stawiały klarownie i wprost stosunku nowych przepisów do litewskiego prawa statutowego. W związku z tym pożądanym byłoby uwzględnienie także bogatego materiału w postaci rozporządzeń sądów oraz rządów gubernialnych, które – jako bliskie praktyki – ilustrowałby specyfikę wprowadzanych zmian na poziomie stosowania prawa i byłyby „tłumaczem” treści wprowadzanych w życie nowych aktów prawnych⁸.

II. Drugim bardzo trudnym i czasochłonnym, ale niezbędnym polem eksploracji musi być praktyka prawnicza, a zwłaszcza sądowa. Wobec ogromu za-

⁵ Wydatną pomocą mogłyby być tu zestawienia ukazów. Zob. *Никотин И. А. Столетний период (1772–1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649–1876)*. Т. I–II. Вильна, 1886; *Рубинштейн С. Ф. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет с 1652 по 1892 года*. Вильна, 1894.

⁶ *Godek S. III Statut litewski w dobie porozbiorowej*, s. 300 i n.

⁷ *Нольде А. Э. Очерки по истории...*, с. 19 i n.

⁸ Zob. przykłady *Godek S. III Statut litewski w dobie porozbiorowej*, s. 477 i n.

chowanych źródeł znajdujących się obecnie w licznych archiwach i bibliotekach na terytoriach kilku państw (Białoruś, Litwa, Polska, Rosja, Ukraina) to wielkie zadanie zdecydowanie przekracza możliwości pojedynczych badaczy, za to otwiera pole do nadzwyczaj obiecującej współpracy międzynarodowej. Wydaje się, że i w tej sferze można poruszać się dwutorowo.

Przede wszystkim należałoby badać zwarte zasoby akt poszczególnych sądów, a mianowicie ziemskich, grodzkich, podkomorskich, Głównych i innych (także tych, które istniały tylko epizodycznie) poczynwszy od momentu, w którym terytoria ich jurysdykcji weszły w skład imperium. W ich świetle interesująco przedstawiają się już pierwsze momenty funkcjonowania sądów w zupełnie nowych warunkach politycznych, tuż po dokonanym rozbiórce czy później po stłumieniu insurekcji 1794 roku, kiedy wśród szlachty i jej urzędników dominowało jeszcze wrażenie dezorientacji. Tę niepewność próbowała szlachta rozwiązać przez zapytania kierowane do generałów rosyjskich operujących na anektowanych przez imperium terytoriach. Ich przedmiotem, a w konsekwencji tematem udzielanych responsów, były niejednokrotnie zasady dalszego funkcjonowania sądów i stosowanego przez nie prawa. W świetle zbadanych źródeł widać, że w pierwszym okresie rosyjskiego panowania dawne prawo wychodzi jeszcze obronną ręką i pozostaje właściwie nienaruszone⁹.

Analiza akt późniejszych, a więc dziewiętnastowiecznych, pozwala już natomiast na spostrzeżenie procesu coraz bardziej intensywnego oddziaływania nowych aktów rosyjskich, które współistnieją ze Statutem Litewskim i innymi źródłami z czasów Rzeczypospolitej. Niestety, jak dotąd zbadano pod tym kątem jedynie znikomą część zachowanego materiału¹⁰. W jego świetle jako nadal żywotne jawi się przede wszystkim statutowe prawo procesowe, choć obok niego w takich kwestiach szczegółowych, jak: możliwość rozpoczęcia dekretu kompromisarskiego, użycie przysięgi jako środka dowodowego, dawność, zakaz używania słów obraźliwych w pozwach i manifestach czy apelacja, coraz większe znaczenie odgrywają rosyjskie ukazy. Podobnie jest w sferze organizacji palestry, która wcześniej ściąga na siebie czujne oko rosyjskiego ustawodawcy¹¹.

⁹ Godek S. III Statut litewski w dobie porozbiorowej, s. 342 i n., 370 i n.; *idem*. Kilka spostrzeżeń na temat prawa litewskiego na przełomie XVIII i XIX wieku w świetle ksiąg ziemskich szawelskich // *Żeszyty Prawnicze*. Nr 13.1. 2013, s. 97–123.

¹⁰ Godek S. III Statut litewski w dobie porozbiorowej, s. 488 i n.

¹¹ Godek S. O adwokatach w świetle projektu Zводу zachodniego // W kręgu nowożytnej i najnowszej historii ustroju Polski. Księga dedykowana Profesorowi Marianowi Kallasowi / Red. S. Godek, D. Makilla, M. Wilczek-Karczewska. Warszawa, 2010, s. 899–915; *idem*. „Rodzaj ludzi znaiomych tam pod imieniem, Adwokatów, Patronów, Agentów, Jurystów”, czyli o palestrze w guberni litewskiej za panowania Pawła I // *Czasopismo Prawno-Historyczne*. T. 63, nr 2. 2011, s. 283–303.

Wydaje się, że dość długo integralność zachowywały przepisy Statutu dotyczące posagów oraz opieki. W tym ostatnim przypadku prawa litewskiego nie zdołało zagłuszyć stosowanie „Uczreǳdzenij o guberniach” ani wejście w życie kolejnych ukazów. Na przykład akt z 28 lutego 1817 roku wydany dla „przyłączonych od Polski guberni” oraz obwodu białostockiego w kilku kwestiach kluczowych z punktu widzenia sprawowania opieki nad małoletnimi wyraźnie nakazywał postępować zgodnie z konkretnymi, wyszczególnionymi w jego treści artykułami Statutu¹². Ukaz z 29 maja 1822 roku rozciągał, co prawda, na gubernie małorosyjskie i „przyłączone od Polski” przepisy rosyjskie, ale i on wyraźnie prawa statutowego nie uchylał¹³. W związku z tym odpowiedź na pytanie o rzeczywiste skutki wydania tego aktu dać mogą tylko badania szczegółowe.

Zgromadzony dotąd materiał źródłowy dał również szereg przesłanek wskazujących na to, że dość mocno trzymały się statutowe przepisy z zakresu zobowiązań oraz dziedziczenia testamentowego¹⁴. W sferze stosunków granicznych¹⁵ prawo statutowe współistniało z doniosłym „Postanowieniem o rozgraniczeniu guberni litewsko-wileńskiej” z 6 października 1810 roku¹⁶. Akt ten, z czasem rozciągnięty na inne polskie gubernie, nakazywał, aby w kwestiach nim nieobjętych stosować przepisy Statutu Litewskiego o sądach podkomorskich. Domeną licznych ukazów były natomiast odrębności postępowania granicznego w sprawach majątków skarbowych¹⁷.

W zakresie prawa karnego można dostrzec funkcjonowanie w praktyce co najmniej kilkunastu artykułów statutowych, ale przede wszystkim rzuca się w oczy zaniechanie stosowania („wskutek ukazów rządowych”) przewidzianej

¹² Ukaz Powszechnego Zebrania Sankt Petersburskich Departamentów o opiekach, Biblioteka Narodowa w Warszawie (dalej – BN). Rkps III 6946, k. 87; Zbiór ukazów od 1797 decembra 23 do 1829, BN. Rkps I A 4 a, k. 37 (Ukaz iz Prawitielstwujuszczago Senata Wilenskomu Gubernskomu Prawlieniju). Zob. też *Godek S. III Statut litewski w dobie porozbiorowej*, s. 598 i n.

¹³ Сенатскій, по Высочайше утвержденному мненію Государственнаго Совета – О распространении на Малороссійскія и присоединенныя от Польши губерніи правил о Дворянских опеках, постановленных для Великороссійских губерній // Полное собрание законов Россійской имперіи (dalej – ПЦЗ). Т. XXXVIII. № 29054, с. 214–216. Zob. też *Korowicki A. Proces cywilny litewski*. Wilno, 1826, s. 58 i n.; *Godek S. III Statut litewski w dobie porozbiorowej*, s. 600.

¹⁴ *Godek S. III Statut litewski w dobie porozbiorowej*, s. 607 i n., 642 i n.

¹⁵ Obszernie o tym *Korowicki A. Proces graniczny*. Wilno, 1827.

¹⁶ Высочайше утвержденное положеніе о размежеванія Литовско-Виленской губерніи // ПЦЗ. Т. XXXI. № 24370, с. 377–385. Tekst polski – Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa). Zbiór Czołowskiego. Rkps 69, s. 14–31. Na temat okoliczności wydania tego aktu szczegółowo *Godek S. O stanie i potrzebach guberni litewskich w roku 1810 w świetle protokołów czynności delegacji szlacheckiej w Petersburgu* (w druku). Zob. też *Godek S. O pieniaczwie na Litwie według Włodzimierza Gadona* // *Zeszyty Prawnicze*. Nr 12.1. 2012, s. 102 i n.

¹⁷ *Godek S. III Statut litewski w dobie porozbiorowej*, s. 668 i n.

przez Statut kary śmierci. W źródłach pojawiają się natomiast nowe, nieznane Statutowi kary jak np. zesłanie na Syberię na osiedlenie¹⁸.

Cennymi przewodnikami w badaniu praktyki prawniczej mogą być sporządzone przez jurystów w XVIII i XIX wieku kompendia i zestawienia źródłowe. Tworzono je dla celów praktycznych, stąd ich wartość podkreślenia potencjalne znaczenie, pozytywnie zresztą zweryfikowane na przykładzie ciekawego kodeksu przechowywanego w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie¹⁹. Wspomniany kodeks stanowi obszerny zbiór notatek, wypisów oraz zestawień artykułów z kilkudziesięciu aktów prawnych, a nawet fragmentów rozpraw z zakresu prawa. Najpóźniejsze uwzględnione w nim źródła pochodzą z 1819 roku. Z tym różnorodnym rękopiśmiennym materiałem oprawiono drukowany egzemplarz III Statutu Litewskiego w wileńskim wydaniu z 1786 roku, który stanowi jakby rdzeń całości i najistotniejszy punkt odniesienia. Analiza zgromadzonego w kodeksie materiału pozwoliła zresztą wysnuć wniosek, że Statut Litewski był w drugim dziesiątku lat XIX wieku nadal podstawowym źródłem rodzimego prawa, funkcjonującym w praktyce jak dawniej w bliskim związku z licznymi konstytucjami sejmowymi, rezolucjami Rady Nieustającej oraz lokalnymi zwyczajami. W kodeksie występują niezwykle częste powołania na prawo statutowe. W zebranych w nim materiałach nawiązano w różnych kontekstach do 155 różnych artykułów Statutu, które zapewne w dalszym ciągu znajdowały zastosowanie w praktyce. Brzmienie zawartych w kodeksie komentarzy, dopisków, uwag może sugerować, że owe 155 artykułów nie wyczerpuje liczby tych, które w rzeczywistości zachowywały walor aktualności. Nawet jednak gdyby ograniczyć się do wskazanej liczby, to i tak stanowi to istotną część w stosunku do ogólnej liczby 488 artykułów składających III Statut Litewski.

Zdecydowanie najwięcej cytowanych w kodeksie artykułów pochodzi z rozdziałów: IV („O sędziach i o sędziach”), VII („O zapisach i o przedażach”), VIII („O testamentach”). Z każdego z nich zacytowano połowę ogólnej liczby ich artykułów, a w przypadku rozdziału VII nawet nieco więcej. W mniejszym stopniu powoływano się na artykuły z rozdziałów: VI („O opiekach”), IX („O podkomorzym w powiatach i o prawach ziemnych, o granicach i o miedzach”) i XI („O gwałtach, o bojach i o główszczyznach szlacheckich”). W kodeksie występują powołania na nieco więcej niż 1/3 część ogólnej liczby artykułów każdego z nich. Dalsze funkcjonowanie w praktyce 1/4 części artykułów stwierdzamy w

¹⁸ Ibidem, s. 684 i n.

¹⁹ BN. Rkps III 6946. Zob. też: Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej, VII, s. 6601–7000 (Zbiory Morstinów, Radziwiłłów, Potockich, inne rękopisy XVI–XVIII w.) / Pod red. K. Muzyńskiej. Warszawa, 1969, s. 411.

przypadku rozdziałów: III („O wolnościach szlacheckich i rozmnożeniu Wielkiego Księstwa Litewskiego”), V („O odprawie posagu i o wianie”), XIII („O grabieżach i nawiązkach”) i XIV („O złodziejstwie stanu wszelakiego”). Napotkaliśmy natomiast tylko pojedyncze artykuły z rozdziału I („O personie Naszej Hospodarskiej”) i XII („O główuszczynach i o nawiązkach ludzi prostych i o takich ludziach i czeladzi, która od panów swych odchodzi, także i o służach przykaznych”). Nie cytowano natomiast ani jednego artykułu z rozdziałów: II („O obronie ziemskiej”) i X („O puszcza, o łowy, o drzewo bartne, o jeziora, i o sianożęci”), co ze względu na ich specyfikę nie budzi większego zdziwienia – to te właśnie rozdziały musiały zdezaktualizować się najszybciej²⁰.

Powyższe obserwacje skłaniają do wniosku, że Statut Litewski jeszcze w końcu lat dwudziestych XIX stulecia zachowywał dość daleko idącą integralność. Nie zmienia tego fakt, że w notach i wypisach zawartych we wspomnianym kodeksie, a dotyczących takich kwestii jak: testamenty, kontrakty, preskrypcja, powinności i status adwokatów, opieka nad małoletnimi, zbiegli poddani czy status osób pojawiają się obok źródeł rodzimych odwołania do rosyjskich ukazów i manifestów. Są one jednak jeszcze stosunkowo nieliczne i dotyczą zazwyczaj kwestii drugorzędnych. Wyjątkiem jest instytucja apelacji, która oprócz przepisów Statutu była regulowana przez znaczną ilość aktów rosyjskich, które tu akurat wyraźnie dominowały. Było to zapewne następstwem uzyskania przez mieszkańców tzw. „guberni polskich” możliwości apelowania do Senatu.

W świetle materiałów ujętych w kodeksie wyraźnie rysuje się istotna rola „Żalowannej gramoty dworjanstwu” w kontekście statusu prawnego szlachty. Najbardziej intensywny wpływ źródeł rosyjskich daje się dostrzec w obrębie prawa karnego. Świadczy o tym nie tylko znacząca liczba cytowanych źródeł, ale także ich zróżnicowanie. Przestępstwa kradzieży, zabójstwa, fałszerstwa, różnego rodzaju „gwałty” są w kodeksowych notach przedstawiane w świetle nie tylko licznych ukazów, ale także takich aktów, jak: Sobornoje Ułożenije, Woinskij Ustaw, Manifest „O pojedynkach”, Ustawa morską. Rosyjskie regulacje zdają się tu dominować nad prawem rodzimym.

III. Trzecim elementem badań nad porozbiorowymi dziejami Statutu powinna być penetracja archiwaliów rosyjskich organów rządowych. Mogłaby ona wniesić sporo cennych spostrzeżeń na temat stosunku władz rosyjskich do lokalnego prawa w „polskich guberniach”, a w szczególności przyczynić się do odpowiedzi na pytanie, czy i na ile uchylenie Statutu w latach 1831 i 1840 było podyktowane względami politycznymi²¹. Temu samemu celowi służyłoby zna-

²⁰ Godek S. III Statut litewski w dobie porozbiorowej, s. 424 i n.

²¹ Janulaitis A. Kaip buvo panaikintas Lietuvos statutas // Teisė. Nr. 52. 1940, p. 195–200; Ba-

komicie zbadanie papierów kancelarii lokalnych urzędników wyższego szczebla tj. generał-gubernatorów czy gubernatorów tzw. guberni polskich, choć oczywiście jest to zadanie na całe lata.

IV. Kolejnym polem potencjalnych badań nad dziejami Statutu Litewskiego w dobie porozbiorowej – póki co leżącym całkowicie odłogiem – winny być projekty kodyfikacyjne opracowywane w pierwszych dziesięcioleciach XIX wieku dla guberni zachodnich. Na pierwsze miejsce wysuwa się pod względem znaczenia mało dotąd znany nauce projekt tzw. Zводу zachodniego²². Prace nad nim prowadzono w II Wydziale Jego Cesarskiej Mości Kancelarii w latach 1830–1837. Bardzo znaczący w nich udział miał słynny Ignacy Daniłowicz wspierany przez Franciszka Malewskiego, Leopolda Ordyńskiego i innych²³. Projekt nigdy nie wszedł w życie. Wiadomo, że z założenia bazować miał na rzeczywiście aktualnie obowiązującym lokalnym prawie, a skoro tak, to musiał uwzględniać również przepisy Statutu Litewskiego. Rozpoznanie w treści Zводу skali zapożyczeń z litewskiej kodyfikacji mogłoby dać pojęcie o tym, jakie części Statutu uważano w latach trzydziestych XIX wieku za nadal obowiązujące. Pamiętać przy tym należy o ważnym zastrzeżeniu uczynionym przez Nolde, a mianowicie że z nieznanых bliżej powodów nie cały materiał przygotowany przez Daniłowicza został włączony do Zводу²⁴. Ostateczny projekt kodyfikacji był

силенко М. П. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західноруського та українського права) // Idem. Вибрані твори у трьох томах. Т. II: Юридичні праці / Ред. Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. Київ, 2006, с. 286–353; Godek S. Polityka czy prawo, czyli o okolicznościach zniesienia III Statutu litewskiego w Cesarstwie Rosyjskim // Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego. 16 (2013), s. 215–223.

²² Свод местных законов западных губерний. Проект / Изд. М. Я. Пергамент, А. Э. Нольде. С.-Петербург, 1910. Zob. też Обзорение исторических сведений о составлении свода законов западных губерний / Изд. М. Я. Пергамент, А. Э. Нольде. С.-Петербург, 1910.

²³ Obszerniej o tym *Нольде А. Э. Очерки по истории...*, с. 86 i n.; *Lappo J.* 1588 metų Lietuvos Statutas. T. I: Tyrinėjimas, antroji dalis, p. 509 i n.; *Al. M.* Lietuvos įstatimų kodifikacija XIX a. pirmoje pusėje // *Teisė*. Nr. 52. 1940, p. 256–261; *Godek S.* III Statut litewski w dobie porozbiorowej, s. 180 i n., 253 i n.

²⁴ Już na początku prac redakcyjnych I. Daniłowicz dzielił się pewnymi wątpliwościami z Joachimem Lelewelem. W liście z 15 września 1830 roku pisał: „Niezmierznie w ciężkie wpadłem opaly, krzyczą gwałtem, ażeby jak najprędzej cała robota była skończona, nie ma kiedy przetrwać źródeł, nie dość czasu na ułożenie porządniejszego planu, styl wypracowanie nie jest prawodawcze; zgoda z Tobą, że ja nie wielki stylista, nic prawodawczego nie pisałem, wszakże gdyby był czas po temu, może byśmy coś i lepszego z Franciszkiem skłócili. Lubo tym mocno jestem umartwiony i strapiiony, wszakże nie całkiem tracę nadzieję, kazano nam albowiem to jedynie wybrać z praw polskich, co dziś jeszcze w praktyce istnieje, czyli pokazać statum in quo naszego prawodawstwa; tego niezbyt jest wiele, niemało jeszcze później wyrzucić przyjdzie i z tego, jak tylko się pokaże, że to jest zgodne z prawem rosyjskim lub przez nie już zniesione, a tak dopiero ową resztę pozostałą przyjdzie w styl prawodawczy zamienić. Dążenie moje jest zatrzymać jak najwięcej naszego, ale, jeśli się nie mylę, będą z drugiej strony silić się, aby jak najmniej zostawić, a może dlatego pracować nam kazano, aby wiedzieć tylko, co my mamy i zaspokoiliśmy ciekawość,

objętościowo o połowę mniejszy niż pierwotny. Niestety, tego ostatniego Nolde nie był w stanie odszukać w archiwum. Z innych źródeł wiadomo jednak, że liczył on około 4 500 paragrafów, natomiast projekt finalny zawierał ich tylko 2 070. Oznacza to, że liczba nadal obowiązujących przepisów statutowych mogła być w rzeczywistości większa niż wynikałoby to z treści przedstawionej do oceny ostatecznej wersji projektu, gdyż część funkcjonujących nadal norm statutowych z jakichś powodów mogła do niego nie wejść. Nie ma natomiast wątpliwości, że przepisy „Swoda miestnych zakonow zapadnych gubernij” powinny stać się przedmiotem dogłębnej analizy i to nie tylko pod kątem, o którym tu teraz mowa. Rys treści projektu dany niegdyś przez Nolde nie może być przecież uznany za wyczerpujący. W pełni natomiast należy zgodzić się z tym autorem, że Zwodu zachodniego nie można rozpatrywać li tylko z punktu widzenia kolejnej bezskutecznej próby kodyfikacyjnej podjętej przez Petersburg, ale należy postrzegać go przede wszystkim jako zbiór będący swoistym podsumowaniem prawa zachodnich guberni w początkach XIX wieku oraz wyobrażeniem tego jak wyglądało ono w oczach przynajmniej części najlepszych ówczesnych jego znawców²⁵.

Podobne znaczenie mogłoby mieć zbadanie pod tym samym kątem projektu prawa dla obwodu białostockiego z 1811 roku, chyba jeszcze mniej znanego niż wspomniany Zwód zachodni. W skład obwodu uzyskanego przez Rosję na mocy pokoju w Tylży w 1807 roku weszła część Podlasia, a więc przedrozbiorowych ziem koronnych oraz część ziem należących niegdyś do Wielkiego Księstwa Litewskiego. W związku z tym, że na niewielkim terytorium obowiązywały dwa różne prawa – koronne i litewskie (epizodycznie po III rozbiórze zastąpione przez regulacje pruskie) rychło podjęto starania zmierzające do opracowania nowej kodyfikacji. Już wydane w lipcu 1808 roku „Położenije ob uprawlienii Biełostokskoj Obłasti”²⁶ zapowiadało podjęcie działań zmierzających do zapewnienia „jedinoobraznago sudoproizwodstwa”. Na mocy tego aktu prace kodyfikacyjne

potem wszystko w piec wrzucić; w takim razie żał się boże ciężkiej mej pracy i nie warto aż nadto stylu wysmażać. W tych dniach przyjechał Sperański, alem go jeszcze nie widział. Piszę po polsku, Baługianski niezbyt się krzywi, bo redakcję rozumie, dla Sperańskiego przyjdzie tłumaczyć po rosyjsku”. Zob. Listy do Joachima Lelewela od Ignacego Daniłowicza. 1819–1830, Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (dalej – B. PAU-PAN). Rkps 1266, k. 100.

²⁵ Нольде А. Э. Очерки по истории..., с. 141 i n., 215 i n.

²⁶ Tekst aktu zob. ПСЗ. Т. XXX, ч. 1. № 23166, с. 438–447; Полное собрание узаконений о губерниях по хронологическому порядку с 1775 по 1817 июнь месяц. С.-Петербург, 1818, с. 218–231. Zob. też Бобровский П. Гродненская губерния. С.-Петербург, 1863, с. 106 i n.; Моścicki H. Białystok. Zarys historyczny. Białystok, 1933, s. 89 i n., 119 i n.; Żurkowska R. Z dziejów organizacji departamentu białostockiego w 1807 r. // Rocznik Białostocki. T. 2. 1961, s. 309–331.

podjął „Komitet do porównania praw koronnych z litewskimi” o międzynarodowym składzie, który ulokował się w Białymstoku. Tymczasowo na terytorium obwodu rozciągnięto moc prawa litewskiego. Efektem prac był ukończony w maju 1811 roku obszerny projekt liczący prawie 1 700 artykułów²⁷. Zbadanie jego zależności od Statutu mogłoby także – jak można mniemać – stać się dobrą okazją do poczynienia spostrzeżeń na temat ówczesnej kondycji prawa statutowego²⁸. Zadanie to znacząco ułatwi wydanie projektu drukiem. Prace edytorskie wzięli na swe barki badacze z Białegostoku i są one zaawansowane.

V. Wbrew pozorom bardzo znaczące wyniki w badaniu kondycji prawa litewskiego (w tym statutowego) w dobie porozbiorowej może dać spojrzenie na treści wykładów z zakresu tzw. prawa krajowego prowadzonych w ośrodkach akademickich oraz szkołach średnich działających na terytoriach Rzeczypospolitej zagarniętych przez Rosję²⁹. Najważniejszymi obiektami zainteresowania powinny być bez wątpienia placówki w Wilnie oraz Krzemieńcu, gdzie czynni byli uczeni tej miary co Adam Powstański, Ignacy Daniłowicz, Aleksander Korowicki, Aleksander Mickiewicz, Józef Jaroszewicz czy Ignacy Ołdakowski. Zachowane teksty ich wykładów obfitują w nawiązania do Statutu Litewskiego, którego przepisy stanowią niekiedy podstawowy zrąb wywodu, a często także komentowane są w świetle późniejszych regulacji rosyjskich³⁰.

²⁷ Niniejszy projekt prawa prowincjonalnego dla Obwodu Białostockiego od Komitetu do porównania praw koronnych z litewskimi wyznaczonego ułożony, na ostatniej tegoż Komitetu sesji w obecności członków onże składających czytany, ichże własnych rąk podpisami jest stwierdzony w Białymstoku 15 maja 1811 roku, B. PAU-PAN. Rkps 1474. Zob. też Katalog rękopisów Akademii Umiejętności w Krakowie / Zestawił J. Czubek. Kraków, 1906, s. 251; *Romaniuk Z.* Źródła do początków obwodu białostockiego w zbiorach Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie // Białostoczczyzna. 1–2 / 2001, s. 31 i n.

²⁸ *Godek S.* III Statut litewski w dobie porozbiorowej, s. 57 i n.

²⁹ *Godek S.* Kilka uwag na temat roli III Statutu litewskiego w wykładzie prawa krajowego na przełomie XVIII i XIX wieku // *Zeszyty Prawnicze*. Nr 10.2. 2010, s. 129–161; *idem.* III Statut litewski w dobie porozbiorowej, s. 138 i n.

³⁰ Zob. np. *Prawo cywilne krajowe, Lietuvos mokslių akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius* (dalej – LMAVB RS). F. 29-581; *Łęski A.* Prawo krajowe dawane przez Ignacego Daniłowicza, LMAVB RS. F. 9-3149; *Antoszewski K.* Prawo cywilne polsko-litewskie dawane w Uniwersytecie Wileńskim roku 1822. BN. Rkps II 9540 (II), k. 95–148; *idem.* Prawo kryminalne 1821 roku dnia 15 septembra. BN. Rkps II 9540 (I), k. 78–210; *idem.* Proces sądowy krajowy praktyczny dawany w Uniwersytecie Wileńskim 1823 [roku] przez JM Pana Koreywickiego MOP. BN. Rkps II 9540 (II), k. 153–182; Dawane w Wileńskim Uniwersytecie prawo polskie i litewskie. LMAVB RS. F. 18-82; *Jaroszewicz J.* Wstęp przy rozpoczęciu kursu prawa. LMAVB RS. F. 22-112, k. 106–107; Treść wykładanej nauki prawa cywilnego, którym się rządzą prowincje od Polski do Rosji wcielone, podług skryptu z r. 1830. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (dalej – BUW). Rkps 2409 (nr 1), k. 1–24; Treść wykładanej nauki prawa cywilnego krajowego podług skryptu z r. 1830 na 1831. BUW. Rkps 2409 (nr 2), k. 1–24; Kurs prawa cywilnego polskiego i historii tegoż wykładany w Wołyńskim Liceum w Krzemieńcu w roku 1829 przez P. Aleksandra Mickiewicza, nauczyciela prawa krajowego i rzymskiego.

KAIP TIRTI TREČIOJO LIETUVOS STATUTO ISTORIJA
ŽLUGUS ABIEJŲ TAUTŲ RESPUBLIKAI?

Sławomir Godek

Santrauka

Trečiojo Lietuvos Statuto galiojimo istorija, žlugus Abiejų Tautų Respublikai (ATR), iki šiol nebuvo specialaus tyrimo objektas. Šio lauko tyrimai tik pradėti, bet jau šiandien aiškiai matyti jų perspektyvos ir netgi konkretūs uždaviniai. Rutuliojant šią problemą, reikėtų darbuotis keliomis svarbiausiomis kryptimis. Viena jų turėtų būti Rusijos valdžios išleistų buvusios ATR Lietuvos ir Baltarusijos žemėms skirtų aktų analizė, siekiant identifikuoti iki tol čia veikusios teisės pokyčius. Taip pat būtų pageidautina atsižvelgti į gubernijų valdžios ir teismų potvarkius, kurių turinys daugeliu atvejų padėtų suvokti kartais gana nepreciziškus bei neaiškius aktus. Didelis iššūkis tyrėjams – caro Rusijos vakarinių ir pietvakarinių gubernijų teismų praktikos pažinimas ir įvertinimas, kokie teisės aktai juose buvo naudojami. Turima omenyje būtinybė nustatyti, kokiose teisės srityse čionykštė teisė (Lietuvos Statutas, Seimo konstitucijos, papročiai, Nuolatinės Tarybos rezoliucijos) liko galioti, o kokiose – turėjo užleisti vietą vis gausėjančioms Rusijos normoms. Dar vienas intereso objektas turėtų būti Rusijos valdžios organų archyvai – naudojantis jų dokumentais, galima nustatyti valdžios santykį su ATR rytinių provincijų lokale teise, taip pat išaiškinti, kiek Statuto galiojimo panaikinimą padiktavo neformalūs, o kiek – politiniai tikslai. Taip pat vertėtų giliau pažvelgti į kodifikavimo darbus Balstogės srityje, kuriuos vainikavo 1811 m. projektas, – jo pagrindas buvo Lietuvos Statutas. Kartu dėmesio vertas ir mažai žinomas 1830–1837 m. rengtas vadinamasis Vakarų Sąvado projektas – Igno Danilavičiaus ir kitų varginančio darbo vaisius. Tyrėjų laukia ir dar vienas svarbus uždavinys – atskleisti Trečiojo Lietuvos Statuto vaidmenį senosios ATR rytinių žemių teisės mokymo XVIII–XIX a. sandūroje (ypač tokiuose mokslo centruose kaip Vilnius ir Kremenecas) procese.